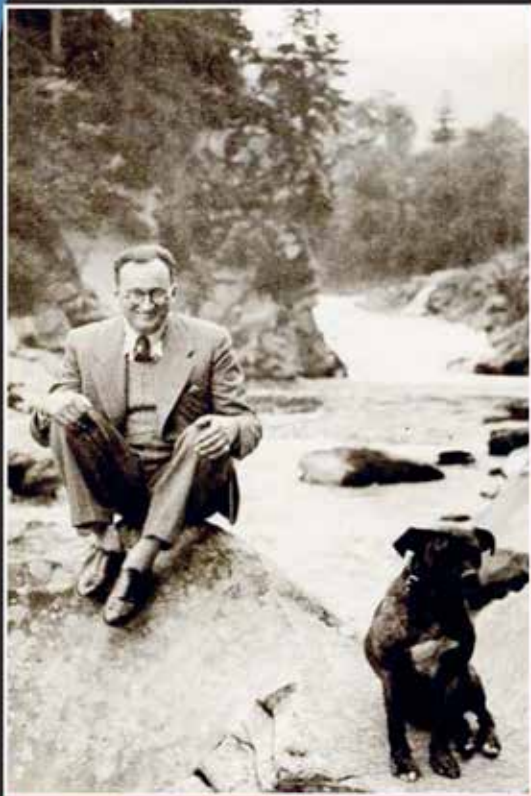

Till livet

Kristina
Engström

Förord

När vakten inte såg, då flydde du. Du flydde från döden, inte bara en gång, utan flera.

Denna berättelse och livshistoria om dig, min pappa Jakob Janover, vill jag berätta från ett mänskligt och ett historiskt perspektiv.

Det mänskliga perspektivet bygger på den respekt och kärlek jag alltid haft för dig och som jag vill visa genom att berätta om episoder och händelser från ditt liv.

Jag har beundrat dig och haft dig som en förebild. Din humanism som speglades genom handlingar gentemot andra människor har även präglat min människosyn.

Ingen väljer sina rötter men det är dessa som ger oss styrka att överleva. Din judiska identitet gav dig rötter som är 4000 år gamla.

För att berätta din livshistoria och sätta in den i rätt sammanhang har jag valt att även berätta det judiska folkets historia. Medan jag själv trängde in i historiska händelser i tidsperspektiv på närmare 4000 år, kände jag växande förskräckelse över dessa,

utan like, grymma öden som judarna utsatts för.

Diasporan tvingade människor på flykt. Edmond Jabés, den judiske filosofen och författaren har sagt. ”Fråga inte främlingen varifrån han kommer utan vart han är på väg.”

Händelserna efter Hitlers inträde i världshistorien och konsekvenserna av nazi-politiken har också påverkat och drivit mig till att beskriva den perioden i mänsklighetens skamliga historia som blev ditt liv.

Min intention, genom denna berättelse, är också att få oss människor att inte glömma nazisternas vidrigheter. Det får inte hända igen.

Ur familjealbumet

Till höger pappa tillsammans med goda vänner på promenad på en
Warszawagata någon gång på 30-talet.

Pappa tillsammans med sina älskade
systrar, till vänster Rut och till höger
Anna i början på 30-talet.

Pappas syster Rut
tillsammans med
sin fästman.

Mamma och pappa gifter sig 1938.

Min bror
Richard
vid tre års
ålder.

Richard
med sin
troгна nalle.
Richard
blev bara
fyra år.

Barndomen

Jag har sedan länge velat prata med dig om ditt liv. Det liv som jag har fått veta så lite om. Jag antar att du ville skona mig från en makaber verklighet och inte dela upplevelserna med mig. Nu är det för sent att ställa frågor för du finns inte längre.

Jag tycker att du tog så lite plats trots din stora aura. Du har låtit andra i din omgivning att blomma och växa, men var fanns du själv? Jag hade ju kunnat ställa så många frågor. Var du lycklig eller bestod din lycka i att göra andra lyckliga? Frågor som aldrig besvarades och som aldrig ställdes, inte ens av mig din dotter. Tiden har passerat, det förflutna tillhör det förflutna och jag har vagt annat sanningen.

En far och dotters relation är mångfacetterad och har många dimensioner. Vår präglades av djup vänskap och lojalitet baserad på kärlek. Vi levde i vår gemensamma dåtid. Du gick bort för 28 år sedan och jag är inte ung längre. Jag har blivit eftertänksam och reflekterande med åren.

Jag ska göra ett försök att berätta din livshistoria. Denna berättelse är viktig inte bara för mig. Berättelsen är viktig för dem som lever nu och även de kommande generationerna. Jag anser att det är

min plikt att föra din livshistoria vidare i syfte att förhindra ondskan i nuet och för framtiden.

Ditt liv varade mellan två världskrig och ”kröntes” med sovjetisk diktatur. Du föddes 1908 och hann bli sex år då första världskriget bröt ut 1914. Det var en världsomfattande militärkonflikt. När kriget avslutades 1918 var du tio år. Centraleuropas karta hade ritats om till många mindre stater. De fyra stora imperierna – tyska, ryska, österrikisk-ungerska och osmanska – som blivit militärt och politiskt besegrade upphörde att existera.

Den europeiska nationalismen som uppkommit ur kriget, upplösningen av imperier, återverkningarna av Tysklands nederlag samt efterverkningarna av Versaillesfreden är alla faktorer som sen bidrog till andra världskrigets utbrott.

Alla dessa historiska händelser har självfallet satt sina spår hos dig liksom hos så gott som alla Europas medborgare; och man förstår inte det som sedan hände, om man inte förstår detta.

Jag vet inte hur första världskrigets utbrott påverkade din barndom. Kriget drabbade säkert dig på samma sätt som det drabbade de flesta européer.

Polen spelade inte någon aktiv roll under detta krig. Jag kan tänka mig att matransonerna inte var så stora men i övrigt levde man som vanligt.

Du var bara en pojke, ditt medvetna liv hade just börjat. Du bar kortbyxor med hängslen och spelade kula med dina kompisar på gården. Du bar kanske

också en sådan mössa som de flesta små pojkar hade på den tiden. Dina framgångar på din nya cykel, som du fick av din pappa bidrog till familjens stolthet och dina två yngre systrar applåderade. Du var en glad liten pojke och hade ett helt liv framför dig.

Dina föräldrar blev givetvis oroliga, som de flesta människor, blir då krigets stora, farliga gap öppnar sig. Första världskriget innebar en katastrof och död för många familjer i Europa. Du var så pass liten att du inte kunde ta in eller föreställa dig denna verklighet. Som alla små pojkar hade du förstås drömmar. Du drömde om att resa jorden runt, till exotiska länder, där främmande människor levde sina liv. Du skulle bli kock på en av de stora båtarna som seglade långt, långt utanför Europas gränser. På det sättet skulle du upptäcka världen.

När jag var liten och du skulle natta mig, satt du vid sängkanten och berättade sagor du själv fantiserade fram. Dina äventyr som kock på en stor båt minns jag så väl och redan då undrade jag: hur var detta möjligt? Med tiden insåg jag att det var dina barndomsdrömmar som du delade med mig.

Familjen

Under mellankrigsperioden, 1918 – 1939, gick du i gymnasiet och tog studenten för att sedan läsa ekonomi på universitetet. Du sneglade på söta studentskor och var säkert förälskad flera gånger om. Du var en

ung kille, vilken som helst. Som en ung jude var du medveten om att kunskapssträvan var en nyckel till framgången för sådana som du. Sådan har det judiska folkets överlevnadsstrategi varit under millennierna.

Din familj, två systrar, mamma och pappa levde i Warszawa i en rymlig och ljus våning. Dina systrar hade tidigt invigt dig i kvinnornas nyckfulla värld. Stämningen var kärleksfull och trygg.

De traditionsenligt stora judiska helgerna som Chanuka, firandet av mackabéerupproret, eller Pesach, uttåget från Egypten, firades inte hemma hos er. Ni var inte troende, praktiserande judar. Ni talade inte heller jiddisch. Du talade om dig själv som ateist, som kanske också var en slags tro.

Farfar arbetade som tjänsteman och försörjde familjen vilket låg i tidens anda.

Jag kan tänka mig att denna period i ditt liv var fin och påverkade din uppväxt positivt.

Vid denna tid härjar också tuberkulos som även drabbar din familj. Farfar blir sjuk och överlever inte trots upprepade sanatorievistelser. Familjens försörjning hotas.

Farfar bekostar din utbildning så länge han lever men efter hans död försämras familjens ekonomi väsentligt.

Du, tillsammans med farmor, skaffar extra inkomster för att klara familjens utgifter. I medelklassflickors utbildning ingick på den tiden pianospel.

Efter farfars död ger farmor pianolektioner. Huset fylls med musiken och unga flickor samtidigt som er ekonomi förstärks. I all sorg och möda klarar ni att existera. Du tar hand om dina yngre systrar och ser till att de känner sig trygga.

Du har alltid pratat väldigt varmt och kärleksfullt om din familj särskilt om din älskade mor, min farmor som jag aldrig fick träffa. Henne har jag bara sett på ett svartvitt fotografi. Hon var lång och smal. Hennes mörka hår var uppsatt enligt dåtidens mode. Fotografen har avbildat henne i profil. Man kunde se hennes skarpa drag, sittande med händerna vilande längs kroppen. Hon utstrålade lugnet. Jag har fantiserat om henne efter dina beskrivningar som en underbar och i högsta grad älskvärd person.

Du är duktig men familjen har tyvärr inte råd att betala din fortsatta utbildning. Skolans rektor som är medveten om familjens svåra situation erbjuder dig fortsatta studier gratis. Du skaffar dig ett arbete på ett kontor som tillhör en tysk firma, en filial där du arbetar på dagarna. Med din inkomst finansierar du familjens utgifter. Du lär dig tyska på kvällarna och läser vidare till ekonom.

Med tiden avslutar du din utbildning och tar examen. Ett tyskt företag vid namn Gische erbjuder dig din första riktiga anställning.

Jag kan tänka mig att denna period både var spännande och utmanande för dig. För att klara överlevnaden oavsett året, historiska händelser eller

politiska stämningar som oundvikligt präglar den enskilda människans öde krävs målmedvetenhet och förmåga att vara drivande. Det var du.

Nu och då

I skrivande stund tränger kylan in i Skandinavien och en massiv flyktingvåg väller in i Europa från krigsdrabbade länder som Syrien, Irak, Afghanistan och Eritrea.

Människor flyr terrorism och en verklighet där IS (Islamiska Staten) hugger av huvuden på sina egna. Hundratusentals människor söker hjälp och kommer till Europa. 19 000 människor står utanför Trelleborgs portar när detta skrivs.

Sverige befinner sig i dilemmats epok. Hur kan vi ta emot dessa människor som dessutom kommer från andra kulturer och en del är analfabeter? Hur kommer dessa människor att kunna klara sina liv? Hur kommer Sverige att kunna klara denna våg av människor?

Jag är inte religiös men vill citera en av de äldsta skrifterna mänskligheten har att tillgå. Och då menar jag Bibeln.

Där står att människan har fått fri vilja. Denna vilja kan yttra sig på olika sätt då valet av livsstrategier skall göras.

Väljer man att driva sitt liv i en riktning för att

leva aktivt och målmedvetet finns det en god chans att man inom kort kan stå på egna ben.

Jag tror att detta tankesätt är allmänt gällande och kan tillämpas i de flesta situationer och tider.

De flyende människorna som bär på sina livstragedier och tar dessa med sig över Europas gränser behöver självklart hjälp. Det är dock upp till var och en hur de förvaltar förutsättningarna som svenska staten erbjuder. Inför påfrestningarna får drivkrafterna frigöras. Tack vare dessa klarar människan utmaningar.

Den inställningen måste ha varit ditt motto 1936 då farfar dog och du fick försörja din familj liksom bedriva egna studier. Du kunde ändå se glimten av ett bättre liv i framtiden.

Judarnas liv i dåvarande Polen präglades av segregation. Judiska studenter trakasserades och det förekom fall då judiska studenter knuffades ner från högskolornas stentrappor. Många unga judar fick lämna Polen för att studera utomlands just av den anledningen. Hitler hade tagit över makten i Tyskland 1933 och nya politiska strömningar hade burits över Europas gränser.

Jag antar att du ändå levt ett gott ungarliv och hade många vänner. På de få fotografier som har bevarats ser jag en ung mycket stilig man. Du är lång, mörkhårig och ler.

Ungdomen

Under din ungdom var Warszawa en metropol. Warszawaborna kallade sin stad för lilla Paris. Staden växte med kulturlivets blomstrande kraft som näring. Teatrarna var fullsatta. Musiken fyllde konsertsalarna. Restaurangerna var överfulla. Man dansade swing och foxtrot. Förutsättningarna för att leva i de bästa av världarna fanns.

1936 träffar du mamma för första gången. Du träffar henne genom min morfar som du samarbetar med i egenskap av representant för det tyska företaget du är anställd vid. Morfar har höga tankar om dig. Ni har haft en del affärskontakter. En dag besöker du morfars kontor och där sitter mamma.

Det var brukligt på den tiden i Polen att välsituerade familjer lämnade staden för att tillbringa helgerna på landet. En sådan helg är du på väg till goda vänner som har ett sommarställe i den fina orten Konstancin som ligger cirka en timmes färd från Warszawa.

Du kommer springande till stationen och hinner med tåget som redan har tagit fart. Där sitter mamma, Cecilia Szenberg, en väldigt ung, vacker och nyckfull kvinna, min morfars ögonsten. Ni blir ett par och det dröjer inte länge förrän ni gifter er. Ni skaffar en lägenhet och lever ett gott liv. Du är begåvad och uppskattad, en ung framgångsrik man som kan erbjuda mamma ett fint liv. Ni är unga och lyckliga. Året är nog 1937. Du översvämmar

mamma med blommor för att du vet att världens vackraste flicka är din.

Ni gifter er 1938. Mamma är klädd i en vit sidenklänning med tyll. Hennes vackra ansikte med mörka stora ögon skymms av en enorm bukett som utgörs av vita liljor och rosor. Du är nära intill henne som du sedan förblev för resten av livet. (Mamma föddes 1915 och gick bort 2004 89 år gammal.)

Min morfar insjuknade i tuberkulos innan krigets bröt ut. På morfars vägnar tackade mamma skaparen, för att morfar fick lämna denna jord utan Hitlers inblandning.

På sin dödsbädd avkräver morfar ett löfte av dig, att du ska värna om mamma så länge du lever och aldrig lämna henne. Detta löfte höll du och jag vet att ibland kändes det mycket tungt.

1939 kommer min bror Richard till världen. Och andra världskriget bryter ut med all sin kraft. Då tar det unga parets normala lyckliga liv slut. Det var mamma tydlig med att poängtera så långt jag kan minnas. Hon förblev dock den bortskämda flickan livet ut trots alla hemskheter som hon fick utstå.

Det är inte så mycket jag vet om ditt och mammas liv före andra världskrigets utbrott.

Mamma kom från en förmögen, borgerlig familj. Pengarna var inte något problem. Mamma som var morfars ögonsten fick uppleva all lyx dåtidens

Warszawa kunde erbjuda: vackra kläder från lyx-butiker, fina middagar och intressanta människor som ständigt snurrade kring morfar.

Morfars sällskapsliv och umgänge blev till bekymmer för min mormor. Hans svaghet för det motsatta könet i kombination med hans pengar ledde till en del händelser som gjorde mormor olycklig och obekräftad som kvinna. Enligt mammas utsagor sökte mormor tröst hos sina släktingar. Jag vet inte mycket om henne. Hon spelade piano och hade fin sångröst. Familjens kanariefågel satt på mormors huvud medan hon satt vid pianot och roade familjen med sitt spel.

På ett litet vykort kan jag se hennes handstil. Det är det enda konkreta jag har efter henne. Året är 1941 eller kanske 1942. Hela familjen befinner sig i Warszawas getto. Där råder gränslös svält. Mormor skriver till sin son Fredrik som då befinner sig i Ryssland. Hon ber honom om ett matpaket. På det lilla kortet kan jag tyda att hon önskar lite mjöl för att kunna baka bröd och lite smör. Svält och misär var påtaglig och det som fanns att köpa var varor till astronomiska priser.

Mormor blev inte gammal. Hon är 53 år då nazisterna tar livet av henne i koncentrationslägret Treblinka.

Hennes lilla barnbarn Richard följer hennes spår i samma läger.

Bomberna började falla

Mamma pratade ofta om tiden före krigets utbrott. Den var uppenbarligen den bästa tiden i hennes liv. Hon var bekymmerslös, ung och lycklig fram till 1939 då formationer av svarta tyska Messerschmitt-plan flög över Warszawa och översvämmade stadens himmel med bomber.

Bomberna föll över de polska städerna i långa mörka slingor tills de träffade byggnader, broar, statyer och människor springande från förödelsen. Panik och rädsla härskade på marken. De skyddsrum som fanns blev snart överfyllda. De som inte fick plats där fick stanna utanför med den svarta himlen som tak och brinnande lågor till väggar.

Människor som har bevittnad denna stund på jorden kan ge de mest sannolika berättelser om hur helvetet såg ut.

Judar från hela Europa deporterades till nazisternas förintelseläger där de på det mest grymma sätt berövades livet.

Före tyska ockupationen uppgick Warszawas judiska befolkning till runt 300 000 personer. Många mördades i dödslägrets gaskammare, andra sköts eller dog till följd av svält, sjukdomar och slavarbete. Vid krigets slut 1945 hade närmare sex miljoner judiska män, kvinnor och barn mördats.

Idag har den judiska församlingen i Warszawa 654 medlemmar.

Pappa, du var en av dem som överlevde.